

Párhuzamosok a végtelenben

Tizenegy közös pont Niklas Luhmann és Pierre Bourdieu társadalomelméletében

Parallels at infinity

Eleven common points in the social theories of Niklas Luhmann and Pierre Bourdieu

Éber Márk Áron¹

<https://doi.org/10.51624/SzocSzemle.2022.3.1>

Beérkezés: 2022. 01. 01.

Átdolgozott változat beérkezése: 2022. 05. 05.

Elfogadás: 2022. 07. 04.

Összefoglaló: A tanulmány fő kérdése: milyen közös pontok azonosíthatók Niklas Luhmann és Pierre Bourdieu társadalomelméleteiben annak ellenére, hogy a két elméleti építmény felépítése és logikája alapvetően különbözik? A tanulmány e fundamentális különbség megvilágítását követően tizenegy közös pontot azonosít. Nem vállalkozik a két elmélet összekapcsolására vagy szintézisbe foglalására, érdemben hozzájárul azonban összehasonlításukhoz és teljesítőképességük felméréséhez.

Kulcsszavak: társadalomelmélet, szociológiaelmélet, társadalomszerkezet, Luhmann, Bourdieu

Abstract: The main question of this paper is: what commonalities can be identified in the social theories of Niklas Luhmann and Pierre Bourdieu even though the structure and logic of these two theoretical constructions are fundamentally different? After illuminating this fundamental difference, the paper identifies eleven common points. It does not attempt to link or synthesize the two theories, but it does contribute to their comparison and assessment of their performance.

Keywords: social theory, theory of society, theory of sociology, social structure, Luhmann, Bourdieu

Bevezetés

Némedi Dénes a második világháború utáni európai szociológiaelméletben négy szerzőt látott kiemelkedő jelentőségűnek. Álláspontja szerint Niklas Luhmann, Jürgen Habermas, Pierre Bourdieu és Anthony Giddens alkotja „A négyek”-et (Némedi 2008a: 33–35, vö.: 29–33). Kettejük társadalomelmélete – Luhmanné és Bourdieu-é – szembetűnő ha-

1 ELTE Társadalomtudományi Kar, Szociológia Intézet, Szociológiai Tanszék, email: eber.mark.aron@tatk.elte.hu.

sonlóságokat mutat. Olyannyira, hogy társadalomelmélet-*alkotással* is foglalkozó hazai szakemberek – előbb Pokol Béla, majd Sik Domonkos – e két elmélet szintézisbe foglalására is kísérletet tettek (Pokol 2002, 2004a, b, c; Sik 2011, vö.: 2012: 155–265). De ezeken kívül is olvasható számos olyan elemzés, amely a két elméleti építmény összehasonlításához járul hozzá különböző szempontok szerint (Laermans 1997, Nassehi–Nollmann 2004a, különösen: Kneer 2004, Nassehi 2004, Weiß 2004, Schroer 2004, Fischer 2006, Beer 2006).

Jelen tanulmány nem kísérel meg szintézist teremteni e két elmélet között. Noha legitim törekvésként ismeri el a társadalomelméleti szintézisképzés ambícióját, ez az elemzés nem lép fel ilyen céllal. Egyetért Némedi Dénessel, aki e problémát a következőképpen fogalmazta meg azon tanulmánykötete előszavában, amelybe Émile Durkheim és Jürgen Habermas elméleteit vizsgáló tanulmányait gyűjtötte össze:

„E tanulmánygyűjteményt [...] úgy is lehet olvasni, mint arra irányuló kísérletet, hogyan lehet végiggondolni a szociológia/társadalomtudomány *egymást kizáró paradigmáit* és példaszerű művelőinek írásait anélkül, hogy valamiféle *szükségképpen csalóka és hajótörésre ítélt* szintézisre törekednénk. E tanulmányok hátterében hallgatólagosan az a (relativista?) meggyőződés munkált, hogy a szociológia és a társadalomtudomány (már? még?) képtelen egységes elméleti perspektíva kialakítására, és zsákutcába futnak azok a vállalkozások, amelyek az elméleti hagyományt egy átfogó teoretikus alapvetés érdekében próbálnák felhasználni” (Némedi 2000: 8 – kiemelés tőlem, ÉMÁ).

Egyetértve Némedi Dénessel, aki nagyon jól ismerte mind Bourdieu, mind Luhmann radikálisan eltérő fogalmi-teoretikus kiindulópontjait és elméletépítési logikáját (Némedi 1986, 2004, 2008a), egy ilyen szintézis kísérletét magam is „szükségképpen csalóka” és eleve „hajótörésre ítélt” ambíciónak látom (Némedi 2008b, Éber 2016). Bourdieu, illetve Luhmann elméleti építményei valóban „egymást kizáró paradigmák”, hiszen olyan különböző, bár sok tekintetben párhuzamos logikák szerint épülnek fel, amelyek talán csak a végtelenben találkoznak – vagy még ott sem (vö. Éber 2009). *Ennek ellenére, a két elmélet közti alapvető különbségek tudomásulvétele és tiszteletben tartása mellett hasonlóságok, közös pontok is azonosíthatók.* E tanulmányban a legfontosabbnak tűnő összefüggések – szám szerint tizenegy – azonosítására törekszem. Jelen keretek között nem vállalkozhatok arra, hogy valamennyi közös pont tételes katalógusát összeállítsam, ez sokkal nagyobb szabású elmélettörténeti, illetve filológiai munkát követelne. A legfontosabb kapcsolódási pontok azonban meggyőződésem szerint érdemesek az alaposabb számbavételre. Tanulmányom fő kérdése: *milyen közös pontok azonosíthatók Niklas Luhmann és Pierre Bourdieu társadalomelméleteiben?*

Az alábbiakban mindenekelőtt a két elméleti építmény fundamentális különbségét fejtem ki, majd felvázolom azt a tizenegy közös pontot, amelyet e lényegi különbség ellenére azonosíthatónak látok.

Az alapvető különbség

Bourdieu és Luhmann elmélete – Armin Nassehi kifejezésével „elméleteik habitusa” (Nassehi 2004: 156) – *alapvetően eltér egymástól*. Míg Bourdieu elkötelezett értelmiségi-ként (*intellectuel engagé*ként) egy harcos, leleplező szándékú és sok esetben leleplező erejű kritikai elméletet alkotott, addig Luhmann közéleti és politikai szerepvállalástól tartózkodó, távolságtartó és aszketikus megfigyelőként (*distanzierter Beobachter*ként) egy normatív elemektől – szándékai szerint – akkurátusan megtisztított elmélet kidolgozására törekedett (Nassehi–Nollmann 2004b: 9, 16; Nassehi 2004: 156; vö.: Schroer 2004).²

Jóllehet kortársak voltak – Luhmann 1927 és 1998, Bourdieu 1930 és 2002 között élt –, egy-két elejtett lábjegyzeten és explicit utaláson kívül nem reflektáltak érdemben egymás elméleteire (Nassehi–Nollmann 2004b: 8–9).³ Ez nem is csoda: megközelítésmódjuk alapvető eltérése sokkal jelentősebb, mint azok a párhuzamok, amelyek a két elmélet között megvonhatók (Ferge 1978: 416; Némedi 2004: 34). A két elméleti építmény közti legalapvetőbb és legmarkánsabb eltérés *megismerési érdek(lődés)ük különbsége* (vö. Habermas 2005 [1968]). Luhmann és Bourdieu végső soron két – egymással szemben álló – elméleti irányzat képviselőjének tekinthető. E különbség egyfelől közel áll a társadalmi struktúra- és rétegződéelméletek konfliktuselméletekre (uralomelméletekre) és funkcionalista konszenzuselméletekre (integrációelméletekre) tagoló elvéhez, másfelől pedig a társadalom uralmi, valamint funkcionális szerkezetének megkülönböztetéséhez is. E kérdésben tökéletesen egyetérthetünk Pokol Bélával (Pokol 2002, 2004a, b, c, vö. Éber 2016).

Az ötvenes évek közepén, elsőként Ralf Dahrendorf ismerte fel, hogy az addig kialakult elméletek fényében a társadalmi struktúra Janus-arcú jelenségnek mutatkozik (Dahrendorf 1997 [1957]: 341–354). A társadalmi szerkezet két arcát, két oldalát szerinte az integráció-, illetve az uralomelméletek rajzolják meg. Míg az előző a társadalom integráltságát, a társadalmi rendet mindenekelőtt a közös értékek konszenzust lehetővé tevő szerepének tulajdonítja, addig a másik az érdekek, a hatalmi és erőviszonyok mindenkor kényes instabilitásaként írja le a társadalom szerkezetét. Dahrendorf így fogalmaz:

„Az egyik számára a strukturális egység [...] (vagyis az az egység, amellyel egy társadalmi struktúra, ebben az értelemben minden »társadalmi rendszer« rendelkezik) funkcionálisan integrált »rendszer«, amelyet az intézményesedés által meghatározott folyamatok »egységúlyban« tartanak, s amely ezért »rendként« jellemezhető. A másik elmélet szerint viszont minden strukturális egység kényszer segítségével fenntartott hatalmi viszony, amely önmagában hordozza saját meghaladásának csíráját, ennyiben pedig instabil és állandó változásban van” (Dahrendorf 1997 [1957]: 342).

2 Bourdieu különösen a kilencvenes években, ún. „politikai fordulata” után vállalt aktív közéleti-politikai szerepet (lásd pl. sztrájkolóknak elmondott beszédét: Bourdieu 2008 [1995]; vö. Fáber 2007, 2008: 112–119; 2018). Elfogadom Fáber Ágoston (2018) érveit: ennek ellenére nem beszélhetünk „két Bourdieu”-ről. Bourdieu-vel szemben Luhmann nyíltan lényegében sohasem foglalt állást közéleti-politikai kérdésekben. Mindvégig következetesen visszahúzódva a nyilvános szerepvállalástól, igyekezett minden szabadidejét nem politikai jellegű szakmai munkával, elméletalkotással tölteni (Luhmann 2000 [1985]: 15, 28–31).

3 Hasonló ez ahhoz, ahogyan a szociológia két klasszikusa, Durkheim és Weber sem vette figyelembe egymás munkásságát. Luhmann kevés kivételtől eltekintve lényegében ignorálta Bourdieu erőfeszítéseit. (E kevés kivételt lásd pl.: Luhmann 1990a: 75, 15. lj., 76, 17. lj.; 1997a: 318, 220. lj., 558, 774, 333. lj., 1105, 376. lj.) Bourdieu a maga részéről viszonzotta Luhmann érdektelenségét: az organicista funkcionalizmus reprezentánsának tekintette, s mint ilyet, „elvetendőnek” ítélte elméletét (Bourdieu 2000 [1992]: 423).

A hatvanas évek közepén *Power and Privilege* címmel írt munkájában Gerhard E. Lenski e szembenállást elsősorban a társadalmi egyenlőtlenségek különböző megítélésére összpontosítva ennél valamivel szűkebben, kizárólag a rétegződéseméletekre vonatkoztatva értelmezte (Lenski 1997 [1966]: 302–313). Ő Kingsley Davis és Talcott Parsons funkcionalista megközelítésmódját állította szembe mindenekelőtt C. Wright Mills és Ralf Dahrendorf konfliktuselméleti megközelítésével. Nyolc szempont szerint értékelt mindkét elméleti tábor, hogy saját koncepciójának kifejtésével szintetizálhassa a téziszekként és antiteziszekként felfogott részállításokat (Lenski 1997 [1966]: 337–340).

Pokol Béla megkülönböztetése e szembenállást már valamivel tágabb összefüggésben, a társadalomelméletekre vonatkoztatva értelmezte. Szerinte az egyik jellegzetes irányzat a társadalom funkcionális differenciálódására és intézményes szerkezetére összpontosít, míg a másik markáns irányzat a társadalom uralmi szerkezetét kutatva elsősorban a hierarchikusan szerveződő „embercsoportokat”, illetve azok hatalmi harcát vizsgálja meg élesen (Pokol 2004c: 138–150, 390–391, 404–418, 2004b).

Bourdieu és Luhmann elméleteinek eltérő megközelítésmódját itt ennél is tágabb összefüggések közt értelmezem (vö. Éber 2009). Kritikai és nem kritikai társadalomelméleteket különböztetek meg. Ezek egyrészt tágabb kört fognak át, mint a társadalmi struktúra- és rétegződéseméletek, másrészt a nem kritikai kategóriában a funkcionalista elméletek mellett olyan irányzatok is helyet kaphatnak, amelyek e szűkebb sémákban nem voltak elhelyezhetők.⁴

Míg a megismerésben rejlő hatalmi-uralmi potenciált Bourdieu és a kritikai hagyomány kifejezetten hangsúlyozza, addig Luhmann és a nem kritikai tradíció inkább a megismerés kognitív szempontjait emeli ki, miközben valószínűleg alulexponálja az abban rejlő hatalmi, uralmi mozzanatot. Luhmann a funkcionalista rendszerelméletből (főként Talcott Parsons felfogásából) és a fenomenológiai filozófia hagyományából (mindenekelőtt Edmund Husserl nézeteiből) építkezett.⁵ Ebből is következően Luhmann sosem látta igazán problémának a hatalmat és a megismerésben rejlő uralmi potenciált (ritka kivételek: Luhmann 1975, 2012). Vele szemben a marxi, a weberi, a durkheimi – valamint közvetett úton például a mannheimi – szociológiából, illetve Claude Lévi-Strauss strukturalista etnológiájának elemzéseiből sokat merítő Bourdieu kiemelt jelentőséget tulajdonított a hatalom-tudás összefüggésnek (Bourdieu 2005 [2001]: 122–163; Ferge 1978; Wessely 2003, 2005; Némedi 2004; Fáber 2010, 2018).

4 Egyik tanulmányában Huszár Ákos a kritikai elmélet három lehetséges definícióját különbözteti meg: az első, szűk értelemben a kritikai elmélet Max Horkheimerhez és a Frankfurti Iskolához kötődik (pl. Horkheimer 1976 [1937], vö.: Huszár 2006). A második, tág értelemben az értékmentesség elvét nem osztó elméleti irányzatként ragadható meg. E két lehetőség helyett (a szűkebb definíciót túl szorosnak, a szélesebbet túl tágának ítélte) egy harmadik meghatározást javasol. A kritikai elmélet definícióját meghatározott fajtájú kardiagnózisokkal szemben támasztható elvárások teljesítéséhez kötötte (Huszár 2007: 145–148, vö.: Huszár 2009: 9–23). Az általam használt meghatározás a fentiek közül a másodikhoz, illetve a harmadikhoz áll közelebb – tágabb értelemben használok tehát, mintsem hogy csak a Frankfurti Iskola kritikai elméletét foglalja magába.

5 Luhmann 2000 [1985]: 15–17; 1997b: 12–17. Luhmann mindazonáltal elégedetlen volt a parsonsi rendszerfogalommal, a többnyire analitikusan meghatározott nyílt (input–output) rendszerek elméletével, ezért továbbfejlesztette azt a műveletileg zárt rendszerek elméletévé (Luhmann 2006 [2002]). Koncepciójának kidolgozásakor nagyban támaszkodott Descartes és különösen Husserl tudatfilozófiájára (Luhmann 2000 [1985]: 15). A korai Luhmann rendszerfelfogása kifejezetten a tudat fenomenológiai leírásának husserli megközelítésmódján alapul. Luhmann nem tett mást, mint hogy előbb újrafogalmazta a husserli tudatfilozófia egyes állításait rendszerelméleti fogalmakkal, majd a szociális rendszerek szintjére emelte (vö. Luhmann 1987 [1971]), hogy végül a parsonsi rendszertipológiában elhelyezve összeilleszthesse a szociológiában honos funkcionalista rendszerelméletet a fenomenológiai tudatfilozófia modelljével (vö.: Karácsony 2003; Pokol 2004a: 41, 2004c: 143–144).

Bourdieu tehát a „kitaposott úton” járt. Már a fiatal Talcott Parsons is a klasszikusok – Weber, Durkheim, Vilfredo Pareto és Alfred Marshall – újraolvasásából és szintetizálásából építette fel a maga első cselekvéseméletét még a harmincas években (Parsons 1937). A második világháború utáni szociológiai elméletalkotás Európában jellemzően ugyanezen az úton járt: a klasszikusok – Marx, Weber, Durkheim, Simmel és mások – újraértelmezéséből és összekapcsolásából építkeztek. Velük szemben Luhmann elfordult a társadalomelmélet szociológiatörténeti-filológiai hagyományától (Luhmann 1997b: 16), hogy inkább a rendszerelmélet új útjainak megismerésével és társadalomelméletre alkalmazásával próbálkozhasson. Luhmann haszontalan, és elméletileg szükségképpen zsákutcába vezető útnak tekintette azt az irányzatot, amely a – számára mértékadónak bizonyuló husserli – tudatfilozófiából közvetetten a cselekvéseméleten, közvetlenül pedig az interszubbektivitás, illetve az életvilág (általa tévútnak tartott) fogalmain keresztül próbál eljutni a társadalmiság konceptualizálásáig (Luhmann 2006 [2002]: 235–243, 1986, 2009 [1986]). A megoldás kulcsát az általa stagnálónak, egy helyben toporgónak tekintett elmélet-történeti exegézisre alapozó stratégia helyett a folytonosan megújuló és fejlődőnek mutakozó rendszerelméletben látta (Luhmann 1984: 7–15, 1997b: 18–20; Karácsony 2000).

Ez az inkább természettudományos kutatási irányzat folytonosan megújuló municiót kínált a számára ahhoz, hogy végső soron a fenomenológiai tudatfilozófiából származó modelljét korszerűbb (és frissebbnek ható) konstrukciókkal váltsa fel. Így lehetséges, hogy a megfigyelés és a másodfokú megfigyelés elmélete a másodfokú kibernetikából, Heinz von Foerster (1993) biofizikus-filozófustól származik; hogy az autopoiezis fogalmát sejtbőlbiológusoktól, Humberto R. Maturánától és Franciso J. Varelától (Maturana-Varela 2005 [1973]) vette át; hogy a *Biological Computer Laboratory*ban megforduló további munkatársak (például a műveleti dialektika kialakításán fáradozó Gotthard Günter, vagy az e körökben nagy elismerést kivívó matematikai-filozófiai differenciaelmélet atyja, George Spencer Brown) szintén hatással lehettek egy – szűken vett szakmájuktól kifejezetten távol eső – tudományág, a szociológia elméletére.⁶

Tizenegy közös pont Niklas Luhmann és Pierre Bourdieu társadalomelméletében⁷

1. Relacionizmus

Kutatói gyakorlatukra nagyon jellemző volt, hogy *relációkban, viszonyokban gondolkodtak*. Érdeklődésük mindig arra irányult, hogy a (társadalmi) világ eseményei mi-

6 Nem a szociológia elméletére gyakorolt hatásuk a legjelentősebb, bár Luhmann-nal egy időben egy másik szociológust, Peter M. Hejlt is hasonló belátásokra ösztönözték (lásd pl. Hejl 1982, 1992 [1987]). E vizsgálódások elsődlegesen az ismeretelméletet, a kognitív tudományokat, az irodalomelméletet és médiatudományokat (Siegfried J. Schmidt), a nyelv- és fejlődépszichológiát (Ernst von Glasersfeld), a kommunikációtudományt és a pszichoterápiát (Wolfram Köck, Paul Watzlawick), a neurofiziológiát (Gerhard Roth) inspirálták – számos további interdiszciplináris terület mellett. E meglehetősen diffúz és plurális kutatási irányzat gyűjtőpontjában a konstruktivizmus, illetve a radikális konstruktivizmus diskurzusa áll. Lásd pl. Watzlawick Hrsg. 1981, Foerster et al. Hrsg 1992 [1985], Schmidt Hrsg. 1987; vö.: Karácsony 1988, 1990: 8–23; 1994, 2000 [1995].

7 A két társadalomelmélet összehasonlításának módszereit és fogalmi kereteit a Némedi Dénes, valamint az Armin Nassehi és Gerd Nollmann által szerkesztett munkákból kölcsönzöm (Némedi 2008a, b, Nassehi–Nollmann 2004a, b).

ért éppen így és nem másként történtek meg. A mindenkor adottat „a lehetséges konfigurációk véges univerzumát alkotó változatok egyikének” tekintették (Bourdieu 2002 [1994]: 12), a komplex és kontingens (másként is lehetséges) világ összefüggésrendszerében ragadták meg (Luhmann 1987 [1971], 2000 [1984]: 95–102). Minden aktualizált értelemtartalom (Luhmann-nál kommunikáció, cselekvés vagy élmény) csak akkor értelmezhető, ha az éppen nem aktualizált, de potenciálisan aktualizálható értelemtartalmakra vonatkoztatjuk őket (vö. pl.: Luhmann 1987 [1971], 1997: 44–59). Bourdieu-nél az egyes nézetek, gyakorlatok és más szimbolikus állásfoglalások ugyanígy csak attól válnak jelentésselivé, ha – nem szubsztanciálisan, hanem relacionálisan – más nézetekhez, gyakorlatokhoz, szimbolikus állásfoglalásokhoz vagy habitusokhoz fűződő viszonyuk összefüggésében ragadjuk meg őket (Bourdieu 2002 [1994]: 11–24). Jelentőségteljes, ahogyan e beállítódás indoklására mindketten Ernst Cassirer (1910) megkülönböztetésére, funkció- és szubsztanciafogalom szembeállítására hivatkoztak, ezen belül pedig a *Funktionsbegriffre* – jóllehet Bourdieu ehelyett inkább a „reláció” kifejezést használta (Luhmann 1990b: 12; Bourdieu 2002 [1994]: 7, 13, 51, 2000 [1992]: 419, 1990 [1989]: 58).

2. Önreflexivitás

Jellemző közös pont felfogásukban továbbá, hogy – különösen kései elemzéseikben – saját tevékenységüket is *szociológiai (ön)reflexió* tárgyává tették. Bourdieu saját tárgyiasító tevékenységének tárgyiasításával próbálta a szociológiai megismerés objektivitásának esélyeit növelni (Bourdieu 1984: 95, 2005 [2001]: 122–163, 1990 [1989]; vö.: Wessely 2005). Eközben Luhmann a megfigyelő megfigyelésének önreflexív megismerési programját önmagára és elméletére is alkalmazta, amikor hangsúlyozta, hogy az általa kifejtett rendszerelmélet maga is része azon szociális rendszereknek (a társadalomnak, illetve a tudománynak), amelyekről elmélete megállapításokat tesz (Luhmann 1984: 9–10; Nassehi 2003: 13; Nassehi–Nollmann 2004b: 16). Luhmann a sajátja mellett nagy hangsúlyt fektetett más elméletalkotók vakfoltjainak megfigyelésére is – főképpen a kritikai irányzatot bírálta (Luhmann 1993). Bourdieu a társadalomtudományi és az újságírási (al)mezőkben jelentősebb pozíciókat betöltő ágensek tudattalanjának tudatosítását is célul tűzte (Bourdieu 2009 [1976], 2009 [1997], 2005 [2001]: 7–121, 2001 [1997]: 7–99; 1998; Nassehi–Nollmann 2004b: 12–13, 16).

3. Klasszikus szembenállások elkerülése

Mindkét elméletre jellemző, hogy *meghaladnak számos bevett elmélet(építés)i dichotómiát*. Esetükben nem értelmezhetők az olyan – főként az angolszász hagyományú társadalomelméletekben nagy hangsúllyal kezelt – megkülönböztetések, mint struktúra és ágens, rendszer és cselekvő, makro- és mikroszint, illetve módszertani kollektivizmus és módszertani individualizmus kettősségei (Bourdieu 1990 [1989]: 51–52; Nassehi–Nollmann 2004b: 7–8). Bourdieu és Luhmann e (szerintük hamis) dichotómiákat a legnagyobb magától értetődőséggel kerülték el, illetve hidalták át.

Másokat, mint például az ismeretelmélet szubjektív-objektív megkülönböztetését, valamint az objektivista és szubjektivista fókuszú társadalmelemzés szembeállítását ezzel szemben tudatos elméletépítési stratégiával haladták meg (Luhmann 1997b: 18–20, 32–33, 1997a: 18; Bourdieu 1990 [1980]: 30–65, 2002 [1994]: 8, 24).

4. A strukturalizmusok kritikásai

Mindkét teória felfogható a *strukturalizmus kritikájaként*. Bourdieu az ágensek döntéseinek és cselekvéseinek nagyobb szabadságfokot és kreativitást tulajdonító habitus fogalmával (a testivé váló, inkorporálódó struktúrák koncepciójával) igyekezett fellazítani a Claude Lévi-Strauss strukturális antropológiájából Bourdieu szerint következő determinizmust; ennek ellenére egyes kritikásai szerint nem sikerült kellően eltávolodnia a strukturalista determinizmustól, elmélete így is redukcionista maradt (Alexander 1995; vö. Fáber 2014, 2018). Luhmann ehhez hasonló elméletépítési stratégiát választott Talcott Parsonsszal szemben. Egyfelől a világ komplexitásának és kontingenciájának (másként is lehetőségességének) hangsúlyozásával igyekezett meghaladni Parsons deduktív rendszerfunkcionalizmusát, másfelől pedig azért, hogy empirikus-történeti elemzéseiben egyenként mutatta meg azon alrendszerek történeti elkülönülését, amelyek fennállását Parsons AGIL-modellje *eleve* adottnak és funkcionálisan szükségszerűnek tekintette (Luhmann 2006 [2002]: 16, 1997a: 747; Nassehi–Nollmann 2004b: 16–18; Nassehi 2004: 158–163; Kneer 2004: 36, 41). A strukturalista, illetve struktúrafunkcionalista modelleknek történetietlenséget és statikusságot tulajdonító Bourdieu a praxis (vagyis a gyakorlat, az egymást követő gyakorlatok), Luhmann pedig a funkcionálás (vagyis a működés, az egymásra következő műveletek) koncepciója révén igyekezett dinamikus elméletet kialakítani (Nassehi 2003: 11–12; Nassehi–Nollmann 2004b: 13; Nassehi 2004: 163–171).

5. A különbségelméletek hívei

Mindkét elméletet *differenciáteória*, azaz mindketten nagy jelentőséget tulajdonítottak a megkülönböztetések és különbségek egymást létrehozó körfolyamatainak, illetve újratermelési rendjének (Bourdieu 1978 [1966], 1974 [1970], 1978 [1977]; Luhmann 1990a, b). Luhmann differenciaelmélete mindenekelőtt arra világít rá, hogy megismerni és ismeretkonstrukciókat felépíteni kizárólag megkülönböztető műveletek alkalmazása révén lehetséges, miközben nem tagadta azt sem, hogy a funkcionális alrendszerek működése (réteg-, illetve osztály-) különbségeket is létrehoz (Luhmann 2009 [1988], 1985). A korai funkcionista rétegződéselméletekkel szemben többször is hangsúlyozta, hogy az alrendszerek szelekciós tevékenysége, valamint a társadalmi egyenlőtlenségeket fenntartó, illetve növelő hatásuk *semmilyen funkcióval nem bír*. Nem járul hozzá a társadalom fennmaradásához, és funkcionális szükségszerűséggel sem rendelkezik (Luhmann 1985: 151, 1997a: 772–776; vö.: Davis–Moore 1997 [1945]; Parsons 1997 [1953]). A bourdieui differenciaelmélet elsősorban arra hívja fel a figyelmet, hogy a társadalmi különbségek részben egyenlőtlen helyzetű társa-

dalmi ágensek megkülönböztetéseiből fakadnak, részben ezek által termelődnek újjá (Bourdieu 1971 [1966], 1978, 2014 [1978], 1982 [1979], 2010 [1979], 1985 [1984]). Ezzel együtt nála is megjelenik az ismeretelméleti differenciaelv: hangsúlyozza például, hogy a fontos különbségek észlelésének feltétele a habitus megfelelő kondicionáltsága, a szükséges észlelési és értékelési kategóriák nélkül ugyanis láthatatlanok maradnak az adott esetben finom, mégis rendkívül jelentőségteljes különbségek (Bourdieu 1978 [1968], 1978 [1977], 1985 [1980], 1987 [1981], 1988 [1984], 1998 [1993], 1990 [1989]: 64). A nemek közötti megkülönböztetések, valamint különbségek felismerésének és értékelésének történeti szociológiai elemzésében mindez különösen szembetűnő Bourdieunél (1994 [1990], 1994, 2000 [1998]).

6. *Ami egyfelől hatalom vagy uralom, az másfelől funkcióteljesítmény*

Bourdieu és Luhmann elméleteiben vegytisztán mutatható ki az az összefüggés, ami már Talcott Parsons és C. Wright Mills felszínre kerülő nézeteltérésen is megmutatkozott. Parsons írta Mills *Az uralkodó elit* (1972 [1956]) című könyvéről:

„Az a lényeg, hogy Mills számára a hatalom nem eszköz egy funkció elvégzésére a társadalom rendszerében és nevében, hanem kizárólag olyan eszközként értelmezi, amellyel az egyik csoport, a hatalom birtokosai, meg akarja akadályozni a másik csoportot, a kívülállót, hogy elérje, amit akar” (Parsons 1957: 139, idézi: Lenski 1997 [1966]: 305).

És valóban: amíg Luhmann a közösségi döntések meghozatalát (politikai hatalmat), a gazdagságot (pénzt), az érvényes tudást (igazságot) stb. a társadalmi alrendszerek sajátos funkcióteljesítményeiként (illetve ezek eszközeiként: szimbolikusan általánosított kommunikációs médiumokként) fogta fel (Luhmann 1987 [1974]), addig e jelenségeket Bourdieu olyan szűkösen rendelkezésre álló erőforrásoknak tekintette, amelyek hatalmat adnak a cselekvők kezébe, s amelyek megszerzéséért, illetve az elosztás szabályainak befolyásolásáért sajátos mezőkbe szerveződött ágensek (egyének, csoportok és társadalmi intézményes szereplők) folytatnak küzdelmet egymással (vö. még: Pokol 2004c: 148, 382, 384, 400–401, 413).

7. *Ahol egyfelől küzdelem vagy harc folyik, ott másfelől szelekció is zajlik*

Noha Bourdieu és Luhmann a társadalmat, valamint relatív autonóm tevékenység-szféráit (alrendszereit, illetve mezőit) eltérő nézőpontokból írták le, a működés-mód két ellentétesnek látszó elve (a *harc* és az értelmi *szelekció*) összekapcsolható egymással. Bourdieu-nél a társadalmi tér, illetve a mezők a *szűkösen* rendelkezésre álló javak és erőforrások elosztása körül szerveződnek, miközben a tőkék egyszerre tétek és fegyverek e *harcokban* (Bourdieu 1978 [1971], 2009 [1976], 1987 [1981], 1997 [1983]; Kneer 2004: 39, 45). A luhmanni rendszerek esetében ezzel szemben értelem~~túl~~kínálatról van szó, melyből a rendszereknek *szelektálniuk* kell a társadalomban lezajló kommunikáció osztályozása és rendezése során (Luhmann 1987 [1971]). Bourdieu harcfogalma és Luhmann szelekciófogalma ennek ellenére felfog-

ható úgy is, mint egyazon érem két oldala: az egyes értelemtartalmak *kiválasztódása* (Bourdieu-nél: az ágensek *harcának* aktuális állása vagy eredménye) a rendszer felől a *kiválasztás*, a *szelekció* problémájaként jelenik meg.

8. A társadalom tagolódásának folyamatáról

A két elmélet a *társadalom differenciálódási folyamatának megragadása* tekintetében is mutat rokon vonásokat (Bognár 2012). A társadalom – társadalomrendszerként, illetve társadalmi (erő)térként – viszonylag önálló tevékenységszférákra (alrendszerre-részrendszerekre és erőterekre-mezőkre) tagolódása nem a társadalomegész részekre „bomlását” jelenti, hanem az egyes konkrét mezők és alrendszerek kialakulásának és elkülönülésének *történeti* folyamatára utal. Ez már csak azért sem magától értetődő, mert Max Weber például anélkül ír az egyes „értékszférák”, illetve „létredek” előrehaladó tagolódásáról, hogy rendelkezne az átfogó egészet megragadó társadalomfogalommal (Tyrell 1994; Luhmann 1997a: 17; Kneer 2004: 29–30). Luhmann és Bourdieu a *társadalomtagolódás* elmélete tekintetében Herbert Spencert, Émile Durkheimet és Talcott Parsonst követte, az ossztársadalom azonban nem „szabdalódik szét” náluk alkotórészeire. A pontos megfogalmazás ehelyett az, hogy Luhmann-nál a társadalomrendszeren *belül* alrendszerek jönnek létre és határolódnak el (vö. Luhmann 1997a: 597–598), Bourdieu-nél pedig a társadalmi téren *belül* különülnek el és alakulnak ki mezők (Kneer 2004: 28–29). Bourdieu a történelmet küzdelmek és kiegyezések történeteként fogta fel, álláspontja szerint e küzdelmek kiiktatása egyúttal a történelem kiiktatását is jelentené (Bourdieu 2000 [1992]: 423). A történelem folyamata mindazonáltal *nem szükségképpen haladás vagy fejlődés*; mindezt Luhmann is így gondolta, noha a történelmet evolúciós folyamatként, komplexitásnövekedés és fokozódó tagolódás (differenciálódás) együtteseként értelmezte (Luhmann 1987 [1975]; 1997a: 413–594).

9. Történetileg tagolódo tevékenységszférák összehasonlítása

Szorosan kapcsolódik ehhez, hogy mind a mező, mind a funkcionális alrendszer koncepcióját az egyes konkrét, *történetileg kialakuló* tevékenységszférák *összehasonlítására* hozták létre (Luhmann 1997a: 12; Kneer 2004: 40). Így volt ez már Parsonsnál is, ő azonban még deduktív-logikai úton határozta meg a „fennálló” alrendszerek körét, szemben Bourdieu-vel és Luhmann-nal, akik már induktív-empirikus feladatnak tekintik az egyes funkciórendszerek, illetve mezők azonosítását. Ebből is következik, hogy mező- és alrendszer-típológiáik nincsenek tökéletes fedésben egymással: Bourdieu hatalmi, értelmiségi, illetve nyelvi mezőjének például nincsen megfelelője Luhmann-nál (Kneer 2004: 40–43).

Mindez tehát nem jelenti azt Luhmann-nál, hogy a részrendszerek léte („fennállása”) valamiféle funkcionális szükségszerűségből következne (Nassehi 2004: 162). Luhmann jórészt osztotta Robert K. Merton vonatkozó kritikáit (Merton 2002 [1968]: 98–166), és elutasította a társadalom „fennállásának” nélkülözhetet-

len feltételei iránt érdeklődő, illetve ezek deduktív-logikai meghatározására törekvő strukturális funkcionalizmust (Luhmann 2006 [2002]). Ebből, illetve az ezt részletesen kidolgozó Parsons elméleti zsákutcájából Luhmann tehát a funkcionalizmus radikalizálásával (a világ, illetve a társadalom komplexitásának és kontingenciájának képzetével), illetve az összehasonlító vagy ekvivalencia-funkcionalizmus kidolgozásával (a funkcionális ekvivalenciák iránti fokozott érdeklődéssel) keresett kiutat (Luhmann 2006 [2002]). Luhmann ezzel próbált kilépni a funkcionalista organizmusmetafora és -analógia hatóköréből is. Szemben Spencerrel, a korai Durkheimmel és a kései Parsonsszal, Luhmann tehát már nem a szociális rendszerek „fennállásához” (élőlényeknél: az életben maradásához) szükséges feltételek és funkciók teljesítésére alapozta elméletét (Kneer 2004: 36–37; vö. Pál 2000a, b, c).

10. Elkülönülés és bezáródás?

Az a történeti folyamat, amelynek során a mezők, illetve a funkcionális alrendszerek fokozatosan elkülönülnek és viszonylagos autonómiát vívnak ki maguknak, e *tevékenységszférák – részleges – bezáródását is magával hozza*. Luhmann esetében ez egyáltalán nem meglepő: a rendszerek autopoietikus működés módjának, önreferenciális információtermelésének és műveleti zártságának tétele éppen ezt jelenti (Luhmann 1997a: 92–120). Bourdieu-nél mindez nem szerepel ilyen hangsúlyosan, számos megfogalmazása mégis hasonló összefüggésre utal. A művészeti mező kialakulása kapcsán például így ír: „[...] az alkotási erőter bezárulásával megjelennek a termelési és fogyasztási viszonyok majdnem tökéletes körköröségének és visszaforgásának feltételei” (Bourdieu 2005 [1992]: 360). Különösen a kulturális termelés mezőinek autonóm pólusára jellemző, hogy az írók, alkotók, művészek és tudósok termékeit (elsősorban vagy kizárólag) a mező többi termelője értékeli, az információáramlás így körkörösé válik és bezárul (Bourdieu 2001 [1997]: 24–30; vö.: Wessely 2005, 2009). Az erőterek történeti elkülönülése és viszonylagos öntörvényűségük kialakulása gyakran tautológiákra hivatkozva megy végbe:

„A gazdasági mező utilitarista filozófusok által kidolgozott alaptörvénye: az üzlet az üzlet; a művészeti mezőé pedig, amelyet a l’art pour l’art-nak mondott irányzat hirdetett meg nyíltan, a következő: a művészet célja a művészet, a művészetnek nincs más célja, mint maga a művészet” (Bourdieu 2002 [1994]: 136–137, vö.: 2000 [1992]: 419, 1990 [1989]: 58; lásd még: Luhmann 1997: 708).

11. A tevékenységszférákra tagolódás mellett is fennmaradó nagycsoport-szerkezet

A modern társadalomra vonatkozó elméleteikben a tevékenységszférák modellje mellett mindkettőjüknél megtalálható a nagycsoportokra tagolódás elve is. A modern társadalom kialakulását jelző mezők és funkciórendszerek elkülönülése ugyanis egyik esetben sem vezet a társadalmak makrocsoport-tagoltságának megszűnéséhez. A differenciálódás e két elvének hangsúlyait tekintve azonban ugyancsak mutatkozik

némi eltérés. Luhmann-nál a modern társadalom elsődlegesen feladatkörök szerint, funkcionálisan tagolódik, a társadalmi egyenlőtlenségek összekapcsolódását kifejező rétegződés, illetve az osztálytagozódás csak másodlagos jelentőségű (Luhmann 1985, különösen: 151; Weiß 2004: 209–210). Bourdieu korai munkáiban (mezőelméletének kidolgozása előtt) még az osztálytagozódást tekintette elsődlegesnek, ez azonban aligha jelenti az osztálytagozódás elsődlegességét a mezőkre tagoló társadalom elméletével szemben (vö.: Kneer 2004: 40; Pokol 2004c: 149).⁸

Szorosan kapcsolódik ehhez, hogy a társadalmi osztály fogalmáról írott tanulmányában Luhmann kísérletet tett a társadalomtagolódás elsődleges elvének meghatározásáról szóló vita tisztázására.⁹ Luhmann itt feltette a kérdést:

„A modern társadalom elsődlegesen funkciórendszerekre vagy elsődlegesen társadalmi osztályokra tagolódik? A lehetséges osztályozások nagy száma természetesen mindkét lehetőséget nyitva hagyja. Mindkettő helytálló lehet, egymás mellett” (Luhmann 1985: 151).

Mivel azonban írása saját elméletének előnyben részesítése mellett érvel, hamarosan így folytatta:

„[...] a funkcionális tagolódás elméletének segítségével megragadható az osztályfogalom egyedülálló szemantikai karrierje is, ám ez fordítva nem mondható el. Az osztályelméletből nem vezethető le, hogy miért van a funkcióterületek közötti különbségeknek ilyen nagy jelentőségük a modern társadalomban. Elméletében Karl Marx alulexponálja a funkcionális tagolódást – éppen azért, mert A tőkében egy gazdasági elméletből sikerült oly meggyőzően kifejtenie az osztályok ellentétét. A funkcionálisan tagolt társadalom elméletében ezzel szemben helye van az osztály fogalmának is. A funkcionális tagolódás mellett is létrejönnek, sőt talán fokozódnak is a rétegtkülönbségek, jóllehet ennek nincs funkcionális jelentősége, sőt: talán még negatívan is hat vissza a társadalomra” (Luhmann 1985: 151).

Ha Luhmann e ponton nem kizárólag Marxszal vetett volna számot, hanem figyelembe vette volna Bourdieu többdimenzióssá alakított osztályelmélete mellett mezőelméletét is, beláthatta volna, hogy e döntőnek szánt érve nem kellően meggyőző. E luhmanni kritériumot ugyanis Bourdieu megközelítése szintén teljesíteni tudta, még ha a mezőket nem is tekintette funkcióterületeknek (vö.: Bourdieu 2000 [1992]:

8 A megfogalmazásban szereplő „aligha” némi bizonytalanságra utal. Ennek oka, hogy Bourdieu sem a mezőelvű tagolódás osztályelvű tagolódáshoz fűződő viszonyát, sem az egyes konkrét mezők közötti kapcsolatok jellegét nem tisztázta kielégítően. Vannak olyan értelmezések, amelyek szerint a mezők is hierarchikus rendbe szerveződnek (Kneer 2004: 40). Ennek azonban ellentmondanak azok az ábrázolások, amelyek az egyes mezőket egymásba ágyazottként mutatják be. Ekkor az átfogóbbnak tekintett hatalmi mezőn belül jelenik meg a kulturális termelés egy-egy szférája (vö. pl.: Bourdieu 2002 [1994]: 46–47, 60–62; 2000 [1992]: 424). De még ha a mezők egymásba ágyazódását is alá- fölérendeltségi viszonyként fognánk föl, akkor sem tudjuk, hogyan viszonyulnak egymáshoz az alárendelt mezők. Vélhetően nem rendezhető valamennyi egyetlen, egységes hierarchiába. Bourdieu e kérdést is empirikus kutatások során eldöntendő problémának tekintette. 5 miután valamennyi mező egymásra hatását nem vizsgálhatta empirikusan, esetében e kérdés nem megválaszolható, illetve irreleváns. Annyi biztos, hogy – mint írta – „nincsenek transzhisztórikus, történelemtől független törvényei a mezők közötti viszonyoknak” (Bourdieu 2000 [1992]: 427).

9 Vele szemben Bourdieu (tudtommal) sosem vállalkozott erre – hacsak egy interjúkérdésre adott rövid válaszát nem tekintjük szembenézésnek (Bourdieu 2000 [1992]: 423–424).

423–424). Mindazonáltal a bourdieu-i elmélet következetességének is használt volna, ha szembenézett volna Luhmann elméleti teljesítményével (Pokol 2004c: 365, 395–396). Ennek elmaradását a funkionalista irányzathoz fűződő meglehetősen ambivalens viszonya magyarázhatja (Pokol 2004c: 395–396). Egyfelől kifejezetten a funkcionálizmussal és az organizmusmodellel *szemben* vezette be a mező koncepcióját (vö. Pál 2004a, b, c). Másfelől viszont több alkalommal is úgy nyilatkozott, hogy a mezőknek a funkionalista elemzési eszközökkel rokon szerepet szán (Bourdieu 2002 [1994]: 136–137; Kneer 2004: 38–39; Pokol 2004c: 394–396).

Párhuzamosok a végtelenben – kölcsönös érdektelenség és ignorancia

Ha Bourdieu és Luhmann megismerési érdek(lődés)ük alapvető eltérései ellenére megmutatkozó elméleti *hasonlóságukat* felismerve érdemben reflektáltak volna egymás teljesítményére, kölcsönösen gazdagíthatták volna megközelítésmódjukat. Kortársakként erre mindkettőjüknek módja lett volna. Ennek érdemleges elmaradását alighanem kritikai és nem kritikai elméletek egymás álláspontjának kölcsönös torzítására hajló szembenállása magyarázza.

Bourdieu érdektelenségében vélhetően az játszott a legfőbb szerepet, hogy Luhmann megközelítésmódját tévesen egy Luhmann által ténylegesen már meghaladott, kétségtelenül konzervatív következményekkel járó organicista funkcionálizmussal azonosította (Bourdieu 2000 [1992]: 423–424; Nassehi–Nollmann 2004b: 8; Kneer 2004: 39). Bourdieu előítélete érthető ugyan, mégis hibás (Bognár 2009). Egyes korai funkionalista rétegződéseméletekből kétségtelenül levezethető a Bourdieu-t különösen dühítő társadalommagyarázat: az áldozat felelőssé tétele, meghatározott egyének és csoportok sikertelenségének funkcionális szükségszerűségként történő tálalása (lásd: Davis–Moore 1997 [1945]). Ennek ellenére nehezen lenne indokolható, hogy Luhmann álláspontját egy olyan felfogással azonosítja, melyet Luhmann éppen meghaladni kívánt, mert elfogadta és belátta hibáit (vö.: Luhmann 2006 [2002]). A funkcionális differenciálódás Spencer által kidolgozott elmélete – amit előbb Durkheim, majd később Parsons újított meg – Luhmann szerint nem kínált megfelelő megoldásokat. Meg kívánta újítani a funkionalista szociológia hagyományát, megfontolva a vele szemben felhozott kritikákat is (vö. például: Merton 2002 [1968]: 98–166). Túl kívánt lépni a Spencer, Durkheim és Parsons számára még megoldhatatlannak bizonyuló problémákon. A funkcionális tagolódás elmélete a huszadik század hetvenes éveitől kezdve éppen annak luhmanni újragondolása és módosítása nyomán válik ismét vitaképessé és vitára érdemessé.

Ugyanígy elmondható azonban az is, hogy Luhmann is adós maradt Bourdieu elméletének alaposabb elsajátításával. Ha behatóbban foglalkozott volna társadalomszerkezet-felfogásával és különösen mezőelméletével, akkor a fenti idézetben talán nem Marx tizenkilencedik századi viszonyokra kidolgozott osztályelméleté-

hez viszonyítva határozta volna meg saját álláspontját. Mint ahogyan vélhetően az osztály koncepciójának szentelt terjedelmes fogalomtörténeti tanulmányából sem hiányoznának a Bourdieu munkásságára utaló hivatkozások (Luhmann 1985).¹⁰

Konklúzió

Jelen tanulmány nem vállalkozott Luhmann és Bourdieu társadalomelméleteinek összekapcsolására vagy szintézisbe foglalására. A köztük fellelhető tizenegy közös pont azonosításával mindazonáltal érdemben hozzá tud járulni e két teória összehasonlításához, valamint teljesítőképeségük felméréséhez.

Az e tanulmányban tetet öltő társadalomelméleti vállalkozás kettős haszonnal kecsegtet. Egyfelől azzal, hogy szisztematikus elemzéseként számba veszi e két párhuzamos elméleti építmény közötti közös pontokat, hasznos belátásokkal járulhat hozzá a *társadalomelméletek történeti és összehasonlító elemzésének* szociológiai kutatásához. Másfelől a lehetséges kapcsolódási pontok feltárásával, a potenciális illesztési pontok megjelölésével hozzájárulhat ahhoz a *társadalomelmélet-alkotói gyakorlathoz* is, amely e két elmélet összekapcsolásának, szintézisbe foglalásának ambíciójával lép fel. E szintézistörekvést jelen tanulmány (és szerzője) annak ellenére is elfogadja legitim és izgalmas intellektuális kihívásnak, hogy maga nem ambicionálja.

***

„Akkor hát kinek van igaza, Luhmann-nak vagy Bourdieu-nek?” – teszi fel a kérdést a két társadalomtagolódás-elmélet összehasonlítása után Georg Kneer (2004: 52). Válasza így szól:

„Sok érv szól amellett, hogy az absztrakció e szintjén ez a kérdés nem dönthető el és nem is tárgyalható értelmesen. [...] A szociológia ma még nem jutott el a polikontexturális önértelmezés azon szintjére, hogy az elméleti pluralitást ne hátrányként, hanem előnyként fogja fel” (Kneer 2004: 52).

Irodalom

Alexander, J. (1995): *The Reality of Reduction. The Failed Synthesis of Pierre Bourdieu*. In uő.: *Fin de Siècle Social Theory. Relativism, Reduction and the Problem of Reason*. London – New York: Verso Press, 128–217.

10 Különösen azért furcsa Bourdieu figyelmen kívül hagyása, mert eközben a megújított osztályfogalom kortárs szerzőinek (pl. Anthony Giddensnek és Erik Olin Wrightnak) egyes műveit tekintetbe vette tanulmányában. Bourdieu kifejtésének tényleges oka az lehet, hogy az osztály fogalma kapcsán egyetlen olyan cédula sem került Luhmann kezébe, amelyen Bourdieu munkáiról korábban készített jegyzeti olvashatók. Tanulmányai írásakor Luhmann már nem olvasott szakirodalmat, forrásként csak olvasmányjegyzeteit és ötleteit rögzítő céduláit használta, melyeket egy kulcszóregiszter segítségével keresett elő cédulás-fiókok szekrényéből (Luhmann 1993 [1981], 2000 [1985]: 26–28; 1997c: 18–22). Luhmann viszonylag kevés Bourdieu-hivatkozása arra enged következtetni, hogy Bourdieu csak igen kevés cédulán keresztül került be Luhmann látóterébe. Erre utal az is, hogy Bourdieu főművének megjelenési évszámát Luhmann többször is ugyanazzal a hibával tünteti fel: 1979 helyett 1975-öt ír. (Az ehhez hasonló hibák okához vö.: Luhmann 1997c: 21) Nem kizárható, hogy a La distinctionról csak ezt az egyetlen cédulát készítette (Luhmann 1997a: 774, 333. l., 1105, 376. l.).

- Beer, R. (2006): Der Beobachter im Milieu. Anmerkungen zum Verhältnis zwischen Bourdieu und Luhmann. *Österreichische Zeitschrift für Soziologie*, (31): 3–23. <https://doi.org/10.1007/s11614-006-0001-1>
- Bognár, B. (2009): A szociológiai felvilágosodás programja. Bevezetés. *Replika*, 20(66): 7–15.
- Bognár, B. (2012): A modern társadalom funkcionális részrendszereinek egymáshoz fűződő viszonya – a horizontális és vertikális kapcsolatok dinamikája. *Szociológiai Szemle*, 22(3): 4–21.
- Bourdieu, P. (1971 [1966]): Osztályhelyzet és osztálypozíció. (Ford.: Lakatos, M.) In Ferge, Zs. (szerk.): *Francia szociológia*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 402–432.
- Bourdieu, P. (1974 [1970]): Az oktatási rendszer ideologikus funkciója. (Ford.: Léderer, P.) In Ferge, Zs. – Háber, J. (szerk.): *Az iskola szociológiai problémái*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 65–91.
- Bourdieu, P. (1978 [1966]): Különbségek és megkülönböztetések. (Ford.: Léderer, P.) In uő.: *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése*. Budapest: Gondolat Könyvkiadó, 136–150.
- Bourdieu, P. (1978 [1968]): A művészeti észlelés szociológiai elméletének elemei. In Józsa, P. (szerk.): *Művészetszociológia. Válogatott tanulmányok*. (Ford.: Józsa, P.) Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 175–200.
- Bourdieu, P. (1978 [1971]): A vallási mező kialakulása és struktúrája. (Ford.: Ádám, P.) In uő.: *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése*. Budapest: Gondolat Könyvkiadó, 165–236.
- Bourdieu, P. (1978 [1977]): Hevenyészett megjegyzések a test társadalmi észleléséről. (Ford.: Léderer, P.) In uő.: *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése*. Budapest: Gondolat Könyvkiadó, 151–164.
- Bourdieu, P. (1978): *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése*. (Szerk.: Ferge, Zs. – Léderer, P., ford.: Ádám, P. – Ferge, Zs. – Léderer, P.) Budapest: Gondolat Könyvkiadó.
- Bourdieu, P. (1982 [1979]): *Die feinen Unterschiede. Kritik der gesellschaftlichen Urteilskraft. [La distinction.]* (Ford.: Schwibs, B. – Russer, A.) Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Bourdieu, P. (1984): Szociológus-paradoxon. Rényi Ágnes interjúja. *Valóság*, 27(7): 91–98.
- Bourdieu, P. (1985 [1980]): Az identitás és a reprezentáció. A régió fogalmának kritikai elemzéséhez. (Ford.: Derdák, T.) *Szociológiai Figyelő*, 1(1): 7–22.
- Bourdieu, P. (1985 [1984]): The Social Space and the Genesis of Groups. (Ford.: Nice, R.) *Theory and Society*, 14(6): 723–744.
- Bourdieu, P. (1987 [1981]): A politikai mező. (Ford.: Ádám, P.) *Valóság*, 30(1): 110–115.

- Bourdieu, P. (1988 [1984]): A képviselő és a politikai fetiszmus. (Ford.: Ádám, P.) *Valóság*, 31(4): 116–120.
- Bourdieu, P. (1990 [1989]): A reflexív szociológia felé. Műhelybeszélgetés Pierre Bourdieu-vel. (Készítette: Wacquant, L. J. D.) *Replika*, 1(1): 51–76.
- Bourdieu, P. (1990 [1980]): *The Logic of Practice. [Le sens pratique.]* (Ford.: Nice, R.) Cambridge: Polity Press.
- Bourdieu, P. (1994 [1990]): Férfiuralom. (Ford.: Ádám, P.) In Hadas, M. (szerk.): *Férfiuralom. Írások nőkről, férfiakról, feminizmusról*. Budapest: Replika Kör, 7–55.
- Bourdieu, P. (1994): Férfiuralom. Beszélgetés Pierre Bourdieu-vel. (Készítette és fordította: Hadas, M.) *Replika*, 5(13–14): 47–53.
- Bourdieu, P. (1997 [1983]): Gazdasági tőke, kulturális tőke, társadalmi tőke. (Ford.: Bogdán, É.) In Angelusz, R. (szerk.): *A társadalmi rétegződés komponensei*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó, 156–177.
- Bourdieu, P. (1998 [1993]): Alapelvek a kulturális alkotások szociológiájához. (Ford.: Babarczy, E.) In Wessely, A. (szerk.): *A kultúra szociológiája*. Budapest: Osiris Kiadó – Láthatatlan Kollégium, 174–185.
- Bourdieu, P. (1998): A televízióról. (Ford.: Mihancsik, Zs.) *Magyar Lettre Internationale*, 8(30): 45–47.
- Bourdieu, P. (2000 [1992]): A mezők logikája. (Ford.: Ádám, P.) In Felkai, G. – Némedi, D. – Somlai, P. (szerk.): *Olvasókönyv a szociológia történetéhez II. Szociológiai irányzatok a XX. században*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó, 418–430.
- Bourdieu, P. (2000 [1998]): *Férfiuralom*. (Ford.: N. Kiss, Zs.) Budapest: Napvilág Kiadó.
- Bourdieu, P. (2001 [1997]): *Előadások a televízióról*. (Ford.: Eröss, G.) Budapest: Osiris Kiadó.
- Bourdieu, P. (2002 [1994]): *A gyakorlati észjárás. A társadalmi cselekvés elméletéről*. (Ford.: Berkovits, B.) Budapest: Napvilág Kiadó.
- Bourdieu, P. (2005 [1992]): A megértés megértése. A tiszta esztétika történeti genezise. (Ford.: Mihályi, P.) In Bónus, T. – Kelemen, P. – Molnár, G. T. (szerk.): *Intézményesség és kulturális közvetítés*. Budapest: Ráció Kiadó, 341–377.
- Bourdieu, P. (2005 [2001]): *A tudomány tudománya és a reflexivitás*. (Ford.: Házas, N. – Simon, V.) Budapest: Gondolat Könyvkiadó.
- Bourdieu, P. (2008 [1995]): Egy civilizáció lerombolása ellen. (Ford.: Fáber, Á.) *Egyenlítő*, 6(1): 12–13.
- Bourdieu, P. (2009 [1976]): A tudományos mező. (Ford.: Fáber, Á.) *Replika*, 20(67): 11–36.
- Bourdieu, P. (2009 [1997]): A tudomány társadalmi haszna. A tudományos mező klinikai szociológiája. (Ford.: Fáber, Á.) *Replika*, 20(67): 37–63.
- Bourdieu, P. (2010 [1979]): A habitus és az életstílusok tere. (Ford.: Fáber, Á.) *Replika*, 21(72): 49–94.

- Bourdieu, P. (2014 [1978]): Szimbolikus tőke és társadalmi osztályok. (Ford.: Fáber, Á.) *Replika*, 25(87): 7–18.
- Cassirer, E. (1910): Dingbegriffe und Relationsbegriffe. In uő.: *Substanzbegriff und Funktionsbegriff: Untersuchungen über die Grundfragen der Erkenntniskritik*. Berlin: Verlag von Bruno Cassirer, 1–34.
- Dahrendorf, R. (1997 [1957]): Társadalmi struktúra, osztályérdekek és társadalmi konfliktus. (Ford.: Babarczy, E.) In Angelusz, R. (szerk.): *A társadalmi rétegződés komponensei*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó, 341–358.
- Davis, K. – Moore, W. E. (1997 [1945]): A rétegződés néhány elve. (Ford.: Szalai, É.) In Angelusz, R. (szerk.): *A társadalmi rétegződés komponensei*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó, 10–23.
- Éber, M. Á. (2009): Kritikai és nem kritikai elméletek. Egy nem mindig explicit vita kölcsönös félreértései. In Szalai, E. (szerk.): *Kordiagnózis. Fiatal társadalomtudósok antológiája*. (On-line kötet.) Budapest: MTA Politikai Tudományok Intézete, 81–92.
- Éber, M. Á. (2016): Kritika és korrekció. Mennyiben sikeres Pokol Béla Luhmann-kritikája és társadalomelméleti szintéziskísérlete? *Szociológiai Szemle*, 26(2): 29–43.
- Fáber, Á. (2007): Pierre Bourdieu „politikai fordulata”. Lehetséges és megalapozott-e a bourdieu-i szociológia alapján a társadalmi folyamatokba történő beavatkozás? Az episztemológiai alapok vizsgálata. *Replika*, 18(58): 129–144.
- Fáber, Á. (2008): Találkoznak-e a párhuzamosok a végtelenben? Pierre Bourdieu és Luc Boltanski kapitalizmusbírálata. *Replika*, 19(62): 109–125.
- Fáber, Á. (2010): A kritikai szociológiától a kritikai szociológiáig? *Szociológiai Szemle*, 20(1): 57–72.
- Fáber, Á. (2014): Determinizmus, episztemológiai szakadék és társadalomkritika Pierre Bourdieu-nél és Luc Boltanskinál. Bourdieu és Boltanski a francia tudományos mezőben. *Eszmélet*, 26(103): 122–134.
- Fáber, Á. (2018): *Pierre Bourdieu: Elmélet és politika*. Budapest: Napvilág Kiadó.
- Ferge, Zs. (1978): Utószó. In Bourdieu, P.: *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése*. Budapest: Gondolat Könyvkiadó, 403–436.
- Fischer, J. (2006): Bourdieu und Luhmann: Soziologische Doppelbeobachtung der „bürgerlichen Gesellschaft” nach ihrer Kontingenzerfahrung. In Rehberg, K.-S. (Hrsg.): *Soziale Ungleichheit, kulturelle Unterschiede: Verhandlungen des 32. Kongresses der Deutschen Gesellschaft für Soziologie in München*. (Teilband 1 und 2.) Frankfurt am Main: Campus Verlag, 2850–2858.
- Foerster, H. v. (1993): *Wissen und Gewissen. Versuch einer Brücke*. (Ford.: Köck, W. K., szerk.: Schmidt, S. J.) Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Foerster, H. v. – Glasersfeld, E. v. – Hejl, P. M. – Schmidt, S. J. – Watzlawick, P. (Hrsg.) (1992 [1985]): *Einführung in den Konstruktivismus*. München–Zürich: Piper Verlag.
- Habermas, J. (2005 [1968]): *Megismerés és érdek*. (Ford.: Weiss, J.) Pécs: Jelenkor Kiadó.

- Hejl, P. M. (1982): *Sozialwissenschaft als Theorie selbstreferenzieller Systeme*. Frankfurt am Main – New York: Campus Verlag.
- Hejl, P. M. (1992 [1985]): Konstruktion der sozialen Konstruktion. Grundlinien einer konstruktivistischen Sozialtheorie. In Foerster, H. v. – Glasersfeld, E. v. – Hejl, P. M. – Schmidt, S. J. – Watzlawick, P. (Hrsg.): *Einführung in den Konstruktivismus*. München – Zürich: Piper Verlag, 1992. 109–146.
- Horkheimer, M. (1976 [1937]): Hagymányos és kritikai elmélet. In Papp, Zs. (szerk.): *Tény, érték, ideológia. A pozitivizmus-vita a német szociológiában*. (Ford.: Gelléri, A.) Budapest: Gondolat Könyvkiadó, 43–116.
- Huszár, Á. (2006): A frankfurti iskola első generációjának kritikai pozíciója. In Némedi, D. – Somlai, P. – Szabari, V. – Szikra, D. (szerk.): *Kötő-jelek 2005*. Budapest: ELTE TáTK Szociológia Doktori Iskola, 47–66.
- Huszár, Á. (2007): Kritikai elmélet és Marx. *Replika*, 18(58): 145–168.
- Huszár, Á. (2009): *A kritikai elmélet rekonstrukciója. Újosztály-elméletek és civiltársadalom-elméletek a rendszerváltás időszakában*. Budapest: Napvilág Kiadó.
- Karácsony, A. (1988): Önépítés és megismerés. A radikális konstruktivizmusról. *Világosság*, 29(7): 452–456.
- Karácsony, A. (1990): Niklas Luhmann társadalomelmélete és autopoiezise. *Szociológia*, 19(1–2): 1–28.
- Karácsony, A. (1994): Konstruktivizmus a társadalomelméletben. In Cs. Kiss, L. – Karácsony, A. (szerk.): *A társadalom és a jog autopoietikus felépítettsége. Válogatás a jogi konstruktivizmus irodalmából*. Budapest: ELTE Állam- és Jogtudományi Kar, 13–27.
- Karácsony, A. (2000 [1995]): Konstruktivizmus a német társadalomelméletben. In Balogh, I. – Karácsony, A.: *Német társadalomelméletek. Témák és trendek 1950-től napjainkig*. Budapest: Balassi Kiadó, 279–293.
- Karácsony, A. (2000): Niklas Luhmann rendszerelmélete: a szociális világ mint kommunikatív teljesítmény. In Balogh, I. – Karácsony, A.: *Német társadalomelméletek. Témák és trendek 1950-től napjainkig*. Budapest: Balassi Kiadó, 294–323.
- Karácsony, A. (2003): Rendszerelmélet és fenomenológia. *Jogelméleti Szemle*, 4(1). (<http://jesz.ajk.elte.hu/karacsony13.html>) (Letöltve: 2022. január 1.)
- Kneer, G. (2004): Differenzierung bei Luhmann und Bourdieu. Ein Theorievergleich. In Nassehi, A. – Nollmann, G. (Hrsg.): *Bourdieu und Luhmann. Ein Theorievergleich*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag, 25–56.
- Laermans, R. (1997): Communication on Art, or the Work of Art as Communication? Bourdieu's Field of Analysis Compared with Luhmann's Systems Theory. *The Canadian Review of Comparative Literature*, 24(1): 103–113.
- Lenski, G. E. (1997 [1966]): Hatalom és privilégium. (Ford.: Szalai, É.) In Angelusz, R. (szerk.): *A társadalmi rétegződés komponensei*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó, 302–340.
- Luhmann, N. (1975): *Macht*. Stuttgart: Enke Verlag.

- Luhmann, N. (1984): *Soziale Systeme. Grundriß einer allgemeinen Theorie*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Luhmann, N. (1985): Zum Begriff der sozialen Klasse. In uő. (Hrsg.): *Soziale Differenzierung. Zur Geschichte einer Idee*. Opladen: Westdeutscher Verlag, 119–162.
- Luhmann, N. (1986): Die Lebenswelt – nach Rücksprache mit Phänomenologen. *Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie*, 72: 176–194.
- Luhmann, N. (1987 [1971]): Az értelem mint a szociológia alapfogalma. In uő.: Válogatás Niklas Luhmann írásaiból. (Szerk.: Némedi, D., válogatta és az előszót írta: Pokol, B., ford.: Felkai, G.) *Szociológiai Füzetek*, 42. 17–77.
- Luhmann, N. (1987 [1974]): Bevezető megjegyzések a szimbolikusan általánosított kommunikációs médiumok elméletéhez. In uő.: Válogatás Niklas Luhmann írásaiból. (Szerk.: Némedi, D., válogatta és az előszót írta: Pokol, B., ford.: Felkai, G.) *Szociológiai Füzetek*, 42. 95–127.
- Luhmann, N. (1990a): *Die Wissenschaft der Gesellschaft*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Luhmann, N. (1990b): *Soziologische Aufklärung 5. Konstruktivistische Perspektiven*. Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Luhmann, N. (1993 [1981]): Kommunikation mit Zettelkästen. Ein Erfahrungsbericht. In uő.: *Universität als Milieu. Kleine Schriften*. (Szerk.: André, K.) Bielefeld: Haux Verlag, 53–61.
- Luhmann, N. (1993): „Was ist der Fall?“ und „Was steckt dahinter?“ *Die Zwei Soziologien und die Gesellschaftstheorie*. Bielefeld: Universität Bielefeld.
- Luhmann, N. (1997a): *Die Gesellschaft der Gesellschaft I–II*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Luhmann, N. (1997b): „Es gibt keine Biographie“. Radio Bremen Gespräch I. (Készítette: Hagen, W.) (http://www.radiobremen.de/online/luhmann/es_gibt_keine_biographie.pdf) (Letöltve: 2009. május 10.)
- Luhmann, N. (1997c): „Die Realität der Massenmedien“. Radio Bremen Gespräch II. (Készítette: Hagen, W.) (http://www.radiobremen.de/online/luhmann/realitaet_der_massenmedien.pdf) (Letöltve: 2009. május 10.)
- Luhmann, N. (2000 [1984]): Szociális rendszerek. (Ford.: Cs. Kiss, L.) In Felkai, G. – Némedi, D. – Somlai, P. (szerk.): *Olvasókönyv a szociológia történetéhez II. Szociológiai irányzatok a XX. században*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó, 91–104.
- Luhmann, N. (2000 [1985]): Biographie, Attitüden, Zettelkasten: Interview. (Készítette: Erd, R. – Maihofer, A.) In uő.: *Short cuts*. Frankfurt am Main: Zweitausendeins Verlag, 7–40.
- Luhmann, N. (2006 [2002]): *Bevezetés a rendszerelméletbe*. (Szerk.: Baecker, D., ford.: Brunzel, B.) Budapest: Gondolat Könyvkiadó.

- Luhmann, N. (2009 [1986]): Interszubbjektivitás vagy kommunikáció. A szociológiai elméletalkotás eltérő kiindulópontjai. (Ford.: Brunczel, B.) *Replika*, 20(66): 33–48.
- Luhmann, N. (2009 [1988]): Az ismeret: konstrukció. (Ford.: Éber, M. Á.) *Replika*, 20(66): 17–31.
- Luhmann, N. (2012): *Macht im System*. (Hrsg.: Kieserling, A.) Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Maturana, H. R. – Varela, F. J. (2005 [1973]): Autopoiesis. Az élő szerveződése. (Ford.: Lénárt, T.) In Bónus, T. – Kelemen, P. – Molnár, G. T. (szerk.): *Intézménység és kulturális közvetítés*. Budapest: Ráció Kiadó, 237–293.
- Merton, R. K. (2002 [1968]): *Társadalomelmélet és társadalmi struktúra*. (Ford.: Berényi, G. – Balogh, Z.) Budapest: Osiris Kiadó.
- Mills, C. W. (1962 [1956]): *Az uralkodó elit*. (Ford.: Kaposi, T.) Budapest: Gondolat Könyvkiadó.
- Nassehi, A. (2003): *Geschlossenheit und Offenheit. Studien zur Theorie der modernen Gesellschaft*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Nassehi, A. (2004): Sozialer Sinn. In Nassehi, A. – Nollmann, G. (Hrsg.): *Bourdieu und Luhmann. Ein Theorievergleich*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag, 155–188.
- Nassehi, A. – Nollmann, G. (Hrsg.) (2004a): *Bourdieu und Luhmann. Ein Theorievergleich*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Nassehi, A. – Nollmann, G. (2004b): Einleitung: Wozu ein Theorievergleich? In uók. (Hrsg.): *Bourdieu und Luhmann. Ein Theorievergleich*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag, 7–22.
- Némedi, D. (1986): Niklas Luhmann: Soziale Systeme. Grundriss einer allgemeinen Theorie. *Szociológiai Figyelő*, 2(2–3): 201–207.
- Némedi, D. (2000): Előszó. In uók.: *Társadalomelmélet – elmélettörténet*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó, 7–10.
- Némedi, D. (2004): A kabil paradigma. *Szociológiai Szemle*, 14(3): 23–35.
- Némedi, D. (2008a): Bevezetés. A szociológia problémája – ma. In uók. (szerk.): *Modern Szociológiai Paradigmák*. Budapest: Napvilág Kiadó, 15–65.
- Némedi D. (szerk.) (2008b): *Modern Szociológiai Paradigmák*. Budapest: Napvilág Kiadó.
- Parsons, T. (1937): *The Structure of Social Action. A Study in Social Theory with Special Reference to a Group of European Writers*. New York: McGraw-Hill Books.
- Parsons, T. (1957): The Distribution of Power in American Society. *World Politics*, 10(1): 123–143.
- Parsons, T. (1997 [1953]): A társadalmi rétegződés elméletének átdolgozott, analitikus megközelítése. (Ford.: Szalai, É.) In Angelusz, R. (szerk.): *A társadalmi rétegződés komponensei*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó, 80–135.
- Pál, E. (2004a): *Szociológia képekben. Az organicista társadalomkép mint analógia és metafora*. Doktori Disszertáció, Budapest (ELTE TáTK Szociológia Doktori Iskola, Szociológia Doktori Program).

- Pál, E. (2004b): Talcott Parsons. Rendszerelmélet és organicizmus. In Némédi, D. – Szabari, V. (szerk.): *Kötő-jelek 2003*. Budapest: ELTE TáTK Szociológia Doktori Iskola, 96–118.
- Pál, E. (2004c): „Társadalmi evolúció” és „organizmus”, avagy mire jók a metaforák? In Somlai, P. (szerk.): *Az evolúció elméletei és metaforái a társadalomtudományokban*. Budapest: Napvilág Kiadó, 95–117.
- Pokol, B. (2002): Contribution to the Comparison of the Theories of Bourdieu and Luhmann. *Jogelméleti Szemle / Journal of Legal Theory*, 3(1): 1–12. (<http://jesz.ajk.elte.hu/pokol112.html>) (Letöltve: 2022. január 1.)
- Pokol, B. (2004a): A társadalom kettős szerkezete. *Szociológiai Szemle*, 14(3): 36–51.
- Pokol, B. (2004b): A társadalom kettős szerkezetének elmélete – összegzés. *Jogelméleti Szemle*, 5(1). (<http://jesz.ajk.elte.hu/pokol17.html>) (Letöltve: 2022. január 1.)
- Pokol, B. (2004c): *Szociológiaelmélet. Társadalomtudományi trilógia I.* Budapest: Századvég Kiadó.
- Schmidt, S. J. (Hrsg.) (1987): *Der Diskurs des Radikalen Konstruktivismus*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Schroer, M. (2004): Zwischen Engagement und Distanzierung. Zeitdiagnose und Kritik bei Pierre Bourdieu und Niklas Luhmann. In Nassehi, A. – Nollmann, G. (Hrsg.): *Bourdieu und Luhmann. Ein Theorievergleich*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag, 233–270.
- Sik, D. (2011): Bourdieu, Habermas, Luhmann. Egy hálózatelméleti szintézis vázlata. *Replika*, 22(75): 123–165.
- Sik, D. (2012): *A modernizáció ingája. Egy genetikus kritikai elmélet vázlata*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó.
- Tyrell, H. (1994): Max Webers Soziologie – eine Soziologie ohne „Gesellschaft”. In Wagner, G. – Zipprian, H. (Hrsg.): *Max Webers Wissenschaftlehre. Interpretation und Kritik*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag, 390–414.
- Watzlawick, P. (Hrsg.) (1981): *Die erfundene Wirklichkeit. Wie wissen wir, was wir zu wissen glauben? Beiträge zum Konstruktivismus*. München–Zürich: Piper Verlag.
- Weiß, A. (2004): Unterschiede, die einen Unterschied machen. Klassenlagen in den Theorien von Pierre Bourdieu und Niklas Luhmann. In Nassehi, A. – Nollmann, G. (Hrsg.): *Bourdieu und Luhmann. Ein Theorievergleich*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag, 208–232.
- Wessely, A. (2003): Mannheim és Bourdieu. A strukturális meghatározottság és a társadalmi cselekvés weberianus összekapcsolása. In Gellériné, L. M. – Karádi, É. – Cs. Kiss, L. (szerk.): *Mannheim-tanulmányok. Írások Mannheim Károlytól és Mannheim Károlyról*. Budapest: Napvilág Kiadó, 283–293.
- Wessely, A. (2005): Szocioanalízisben. (Pierre Bourdieu: A tudomány tudománya és a reflexivitás.) *Budapesti Könyvszemle*, 17(3): 220–230.
- Wessely, A. (2009): Egy autopoietikus művészetszociológia. *Replika*, 20(66): 101–109.